

מ"ירושלים דליטא" עד פונאר: יחסי ליטאים-יהודים בפרספקטיוות השואה

ויגאנטאס וארייקיס

במבט ראשון עלול הנושא "ירושלים דליטא" להיראות מפתיע. המושג "ירושלים דליטא" נשמר כמבטא את שגשוג חיי התרבות של היהודים במאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20 בחבל הארץ של הנסיכות הגדולה של ליטא לשעבר, אזור שבו התבססה לא רק האורתודוקסיה התלמודית אלא גם מפלגות פוליטיות, כגון הבונד - תנועת הסוציאליסטים היהודית - והתנועה הציונית. במאה ה-19 הייתה וילנה המקום החשוב ביותר לפרסום ספרים בשפה העברית. בשום מקום בעולם לא הייתה שפה זו נפוצה כמו בקרב יהודי ליטא. בתקופת המעבר בין המאה ה-19 למאה ה-20 הוכרה וילנה בכל העולם כמרכז התרבות והדת היהודית ונודעה כ"ירושלים דליטא". אומנם ב-1920, לאחר כיבוש העיר בידי הפולנים, הצטמצמה פעילותם של המוסדות היהודים, אולם את מקומה של "ירושלים דליטא" ירשה בירת המדינה הליטאית דאז, קובנה.

בשנת 1919 התקבלו תקנות האוטונומיה המוסדית - לאומית של יהודי ליטא. אומנם זו חדלה להתקיים ב-1924, אולם האוטונומיה התרבותית התקיימה עד הכיבוש הסובייטי בשנת 1940. ליטא של בין שתי מלחמות עולם הייתה המרכז היהודי החשוב ביותר ובעל ההשפעה הגדולה ביותר מבחינה תרבותית ופוליטית של היהדות העולמית.

פונאר לעומת זאת מעורר זיכרון אחר לגמרי; הוא מזכיר את התקופה השחורה ביותר בתולדות יהודי ליטא. בפאתי וילנה, ביער אורנים, נרצחו כ-70,000 יהודים. את פונאר בליטא ניתן להשוות לאושוויץ בפולין או לדכאו בגרמניה. פונאר הוא סמל לרצח העם שבו הושמדו כ-94% מיהודי ליטא. במשך כל ההיסטוריה של ליטא לא נרצח מספר כה עצום של בני אדם בזמן כה קצר. העיתונאי הפולני קאז'ימייז' סאקוביץ' (Sakowicz), שהתגורר בזמן המלחמה בפונאר לא הרחק מן היער שבו אירע הרצח הנורא, רשם ביומן שניהל את אשר ראו עיניו. ביולי 1941 רצחו במשך 17 יום 250-300 איש מדי יום. וכך כתב: "ירו בקבוצות של אנשים בגבם. ירו בבת אחת כמה [חיילים או שוטרים] או השתמשו במקלע. בעת שירד גשם או בדמדומי לילה... על פי רוב ירו בעשרה אנשים; הם קשרו את עיני אלה שביקשו זאת... כל קבוצת אנשים חדשה ראתה את גוויתיהם של קודמיהם. לא קברו כל קבוצה לחוד, לא! היו חייבים לצעוד על גבי הגוויות".

לא מעט נכתב על נושא משתפי הפעולה הליטאים שנטלו חלק בהשמדה ההמונית של היהודים, על מידת אשמתם וחלקם ברצח העם. אפשר אולי לשאול באיזו מידה השפיעה שנאת היהודים המסורתית הנוצרית וכן האנטישמיות של המאה ה-19 על ממדי רצח העם בליטא. אפשר לחקור כיצד השפיעה על האנטישמיות הלאומיות הליטאית המתחזקת לפני המלחמה ואפשר לבחון מה הייתה ההשפעה של התעמולה הגרמנית - הנאצית בליטא. אולם נותרת בעינה השאלה היסודית, מדוע בליטא, שבה לא התרחשו מעשי אלימות קיצוניים נגד היהודים בין שתי המלחמות (כמו ברומניה או בגרמניה), לא נחקקה בה חקיקה אנטישמית (כמו בהונגריה), ולא הופיעו בה פרסומים אנטישמיים (כמו בפולין ובמקומות רבים אחרים) - ממדי רצח העם היהודי הם הגדולים במזרח אירופה. מדוע הסתיימה ההיסטוריה של "ירושלים דליטא" בפונאר?

המעבר הפתאומי הזה של היישוב היהודי מחיי תרבות משגשגים של "ירושלים דליטא" אל הכחדה כמעט מוחלטת היה כה מהיר ואכזרי, שאין להסבירו רק בשנאה מסורתית של הנצרות הקתולית כלפי היהדות, במסורות האנטישמיות בליטא או בהשפעת התיאוריה הגזענית - ביולוגית של היטלר.

קהילות מסתגרות, חשדנות הדדית

תחילה מן הראוי להסביר את מהות היחסים בין ליטאים לבין יהודים במאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20. בדומה לארצות אחרות באירופה התיכונה - מזרחית הייתה האנטישמיות בליטא קשורה בידופוביה מסורתית שיסודה באיבת הנצרות כלפי היהדות. אולם הטיעון על האנטישמיות האימננטית הקתולית הוא במידת מה פשטני, כי אינו מקיף את כל הבעיות של היחסים בין נוצרים לבין היהודים. כיום נראית לנו כפרדוקס העובדה שקתולים פולנים סבלו סבל רב, לצד אסירים יהודים באושוויץ, ואילו צרפתים (קתולים אף הם) מן הגדוד של הוואפן - ס"ס "שארלמן" (Charlemagne) הגנו על הבונקר של היטלר בברלין מפני התקפת הצבא הסובייטי. באותו זמן, כאשר הכומר הקתולי ברונוס פאוקשטיס (Paukstys) סיכן את חייו בגטו קובנה ויזם מבצע של הצלת יהודים, כומר אחר, הכומר הצבאי זנונאס איגנטאביצ'יוס (Ignatavicius), ערך מיסה בשביל החיילים של הגדוד ה-12 של משטרת העזר הליטאית שנודע לשמצה במסעי הרצח שלו נגד היהודים.

ההיסטוריון זנונאס איווינסקי (Ivinskis), שכתב על היחסים בין ליטאים לבין היהודים קבע, כי למרות מאות השנים שבהן חיו שני העמים זה לצד זה, הרי הם המשיכו להתקיים כשני ציבורים סגורים בלי שנוצרו ביניהם קשרים אמיתיים פרט ליחסים כלכליים. הסופר וינצאס קרווה - מיצקוויצ'יוס (Kreve-Mickevicius) בחן

הכיר היטב את חיי הציבור היהודי, גם משום שהיה נשוי ליהודייה. בסיפורו "דגים מלוחים", שנכתב בתחילת שנות ה-30, האשה הליטאית מארצלקה גונבת דגים מלוחים מיהודי עני זקן הרוכל קישלה. היא מצדיקה את מעשיה בנימוק שאין זה חטא כיוון שגם "הם", כמו כמה משלנו, מרמים, והם רצחו את אלוהינו, צלבו אותו". היא משוכנעת, כי גם בעולם הבא, ואפילו בגיהנום, הקתולים לא ישבו יחד עם היהודים. אולם מרצלקה, בהשפעת חלום שחלמה ובו היא נידונה לגיהנום בשל גנבת הדגים המלוחים של היהודי, מחליטה כבר ביום החג הקרוב ביותר לפצות את היהודים על האבדה.

בליטא, כמו בעולם הנוצרי כולו, נוצרה דעה קדומה בדבר סודות מיוחדים של היהודים, שלספריהם ולרבנים שלהם כוח מאגי רב. הפטריוט הליטאי וינצאס קודריקה (Kudrika) כתב בשלהי המאה ה-19 על "עדרי יהודים שבלכלוך ובזוהמה שלהם מזהמים את האוויר, הם עם הסודות התלמודיים שלהם, הלכלוך וחוסר המוסר, המכוונים נגד הנוצרים". בגלל חוסר הכרות מוחלטת של חיי הציבור היהודי במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 נולדו בציבור הליטאי, בעיקר בקרב פשוטי העם, סיפורים ואגדות כמעט מיתולוגיות, מפחידות, על הכוח העל טבעי של היהודים, על קשריהם עם השטן, על המנהגים הנוראיים שבבתיהם, על השימוש בדם נוצרים ורצח ילדים לצורכי הדת וכו'. האתנולוג י' מארדוסה (Mardosy) שבדק את הארכיון המתעד את האמונות העממיות הליטאיות, מצא בו עובדות רבות על השנאה אשר המשיכה להתקיים מימי הביניים עד למאה ה-20 כלפי היהודים; על האמונות בדבר השימוש בדם נוצרים לטקסי דת יהודיים, על הנטייה של היהודים להזיק לנוצרים ועל חילול תפילותיהם.

אגדות ואמונות תפלות היו חלק מחיי היומיום, והן שליבו את האיבה בין היהודים לבין הקתולים שעיצבו את הדעה על היהודים. בליטא של בין שתי מלחמות העולם היו מקרים פליליים של היעלמות ילדים או נשים צעירות משולבים עם עלילות דם. כך נפוצו בשנים 1935-1938 ב-10 ערים ועיירות, לפחות, בליטא, שמועות על ילדים שנחטפו ונרצחו בידי היהודים. אלה הביאו להתפשטות מעשי אלימות, לשבירת שמשות ולהתנפלויות על יהודים. המהומות הגדולות ביותר, שבאו בעקבות עלילות דם, התרחשו ב-31 במרס 1938 בטאוריק (Taurage).

גם בקרב כמרים רבים רווחו אמונות אלו והם תרמו לליבוי האווירה האנטישמית. כך למשל באפריל 1935, בעת ההיסטריה האנטי-יהודית בנפת טאוריק, קבע הכומר סקינדרוס (Skinderis) בדרשתו ש"היהודים רוצחים את הנוצרים". באפריל 1938 הזכיר בדרשתו בחג הפסחא הכומר הראשי בסבידוש (Svedasai) את משפטו של בייליס. לאחר הדרשה נפוצו שמועות שהיהודים זקוקים לדם נוצרי. נציגי היהודים פנו

אל הכומר בבקשה שיכחיש את השמועות האלה. הכומר ענה להם שלא אמר שהיהודים זקוקים עכשיו לדם, ושהעם היהודי חף מפשע, אולם הוא בכל זאת משוכנע שקיימת כת יהודית מסוימת שאכן זקוקה לדם נוצרי.

היו גם היבטים כלכליים לאנטישמיות הזו. עוד במאה ה-19 ניסו הכמרים הליטאים להגן על הליטאים ולגרום לשגשוגם בחיי המסחר והמלאכה אשר נשלטו על ידי יהודים. ב"ספרון האנשים המבוגרים" (שיצא לאור ב-1906) טוען הבישוף מוטיוס ואלאנציוס (Valancius), שהיהודים חיים על הרמייה, העשירים שלהם עוסקים בהברחה, מוסרים לאיכרים ליטאים סחורות מזויפות (יין, סיגריות, תה), מזייפים את המידות והמאזניים, מקבלים רשיונות מהשלטונות לשיפור הדרכים והבניינים הממלכתיים, אולם באין להם הידע כיצד לעשות את העבודות האלה הם עושים אותן ברשלנות ("עבודה כזאת יהודית היא" - טען מוטיוס ואלאנציוס). גם מנהיג תנועת התחייה הליטאית הלאומית וינצאס קודירקה, דמות בעלת משקל בתנועה הלאומית בליטא המקבילה לזו של רומן דמובסקי (Dmowski) בפולין, כתב על יהודים "מלוכלכים", שאינם יכולים לעבוד ביושר ובתמים. הסטריאוטיפ הזה של היהודים יסודו גם בכך, שלא התקיימו כמעט כלל מגעים בין האינטליגנציה הליטאית לבין היהודים. בניגוד לאנשי אינטליגנציה, האיכרים הליטאים הפשוטים נפגשו לעתים קרובות עם בעלי מלאכה יהודים בענייני ייצור ומסחר; דווקא הם טענו שהיהודים הם זגגים, נגרים, עגלונים ובעלי מלאכה מצוינים. בין האיכר הליטאי לבין היהודי יושב הכפר שאתו בא במגע לא היה הבדל חברתי רב, כפי שהיה במדינות אירופה המזרחית האחרות, שם היו היהודים, בדרך כלל, העשירים שבין תושבי הכפרים. קנאה ביהודים שררה בקרב האיכרים הפולנים, הרומנים וההונגרים וכן בקרב בעלי המלאכה הגרמנים, הצ'כים וההונגרים. בערי אירופה המערבית והמרכזית תפסו היהודים עמדות חשובות במקצועות החופשיים, בבנקאות, בעיתונות, ברפואה וכן כפרופסורים באוניברסיטאות. לעומת האינטליגנציה היהודית האורבנית והמבוססת של מרכז ומערב אירופה, ביישובי היהודים בליטא שררו העוני והדלות. לעתים קרובות גרו היהודים בבתים מטים ליפול, ב"שטעטלך" טיפוסיים, ללא יכולת ממשית לכלכל את משפחותיהם. בליטא כמעט שלא הייתה בורגנות יהודית מבוססת ולא היו אדמורי"ם עשירים המחקים את חיי האצולה כפולין ובגליציה. מאידך דומיננטית הייתה שכבת "פרולטריון - אוויר", שכבה המתפרנסת מהכנסות מזדמנות ובלתי יציבות. את המצב הכלכלי של יהודי ליטא בשלהי המאה ה-19 ניתן להשוות למצבם של יהודי בסרביה או גליציה.

מן הניגוד בין המשק הטבעי שניהל האיכר הליטאי לבין הפעולה המסחרית - הפיננסית של היהודי (שבעיני האיכר נתפסו כלא טהורות) נבע יחס של אי כבוד אל

היהודים; הם לא נחשבו כאנשים מועילים. הכרוניקאי של חיי פשוטי העם, איגניס קונציוס (Koncius), כתב ב"שיחות הז'מודזין", כי הז'מודזים (הליטאים) לא "קראו את היהודי בשם ז'יד אלא בשם גנאי ז'ידק" (אפשר לראות בכך כינוי שבו השתמשו גם הפולנים). לא היה זה לכבוד לשרת אצל יהודי, "הם לא היו בני אדם במלוא מובן המלה, כי רק את עובדי האדמה יש לראות כבני אדם אמיתיים". בקרב הז'מודזים - לדעתו של קונציוס רוחה האמונה כי רק האיכרים דוברי ליטאית - ז'מודזית הם "בני אדם" של ממש; לעומתם לא היו בני אדם האדונים, בני שכבת האצולה, החנוונים היהודים, וגם הכמרים לא היו "בני אדם" כי הרי היו מעליהם.

הדעה של הליטאים על היהודים לא הייתה יוצאת מן הכלל. החלוקה האנתרופולוגית של "על משלנו ועל זרים" ביחס לחברי דת אחרת, אזור אחר, קבוצה חברתית אחרת, עם אחר, מציינת את הגדרת העולם החיצוני לעומת המוכר והשייך. אולם מעמד היהודים היה שונה מזה של גרמנים, פולנים או רוסים. הם היו שונים מהליטאים בכל האלמנטים של ההגדרה "זר": בשפה, במובן האנתרופולוגי (גזעי), בדת, במנהגים, במשלח היד ועוד. בין יהודים וליטאים היה קיים ניכור תרבותי חזק, שהגבירה אותו העובדה שהיהודים והליטאים (במיוחד בעיירות הקטנות) ישבו בריכוזים מסורתיים, אליהם כמעט ולא חדרה המודרניזציה.

במקום שגרו זה לצד זה קתולים ויהודים התנהל תמיד מאבק דתי ותרבותי. הדבר נבע לא רק מהשוני הדתי, אלא גם משום ההבדלים החברתיים, הכלכליים והשונות בחיי היומיום, שמקורה בעיקר בדת. הליטאים ישבו במאה ה-19 ובתחילת ה-20 ביישובים אגריים מסורתיים, רחוקים מהשפעות המודרניזציה. היהודים, כחלוצי הקפיטליזם בליטא, היו זריזים יותר ופתוחים לעולם החדש. הכנסייה והכומר בקהילה (פאראפיה) הכתיבו לליטאים את כללי ההתנהגות ונורמות המוסר של חיי היומיום. אלה היו שונים לחלוטין בין יהודים וליטאים. בליטא של המאה ה-19 ותחילת ה-20 היה הגט בקרב האיכרים בלתי אפשרי, שעה שבקרב היהודים היה תופעה מקובלת. אשה ליטאית לא נשואה שילדה, גונתה ומעמדה החברתי הידרדר. במקרה דומה בקרב היהודים דאגה הקהילה לילד. היהודים היו ברובם יודעי קרוא וכתוב, בקהילתם פעלו בתי מדרש וישיבה, שעה שלא נדרש מהקתולים לימוד כתבי הקודש. גם רשת בתי הספר הליטאית לא הייתה מפותחת כלל ועיקר.

האשה היהודיה הייתה פעילה מבחינה כלכלית ולעתים נשענה כלכלת המשפחה על שכמה. לא פעם היא עבדה ופרנסה את המשפחה, משום שבעלה עסוק היה בלימוד תורה. האשה היהודיה ידעה לקרוא, לעתים ידעה שפות נוספות, חשבון וכד'. במשפחה ליטאית מסורתית לאשה היה תפקיד משני, מעין תוספת כלכלית בלבד למשק המשפחתי.

רבים מיהודי פולין שדגלו בהשתלבות בחברה הפולנית במאה ה-19, אימצו את הפולנית כשפתם לצד היידיש. באותה המאה מקרב היהודים בליטא רק הסוחרים דיברו ליטאית; לא הרבנים או האליטה האינטלקטואלית, אשר העדיפו את השפה הרוסית. אפילו הפולנית הייתה שפה מועדפת בשל האפשרויות הכלכליות שפתחה בתחום המסחר. מנהיגיה של תנועת התחייה הלאומית הליטאית במאה ה-19 (בהם האנטישמי ו' קודירקה) היו אדישים ליידיש שדיברו היהודים, אבל כיוונו חיצונית ביקורת ארסיים נגד מגמות הרוסיפיקציה והפולניזציה שהיהודים היו סוכניה המובהקים בליטא. לאחר הרפורמות של שנת 1861 באימפריה הצארית הותר גם לאיכרים לעבור אל הערים ולעסוק במסחר ובמלאכה, המקצועות המסורתיים של היהודים. זו הסיבה שהאנטישמיות בגלגולה המודרני בליטא כרוכה בראשית הקפיטליזם וצמיחת תנועת התחייה הלאומית הליטאית. מאמרים אנטישמיים בוטים המוכרים כל כך בצרפת, גרמניה או פולין החלו להופיע בעיתונות הלאומית הליטאית. למשל ב-1895 בעיתון "אאוסרה" (Ausra) התפרסם מאמר על היהודים "היושבים על עורפו של האיכר שלנו ומתעשרים מזיעתו בכל תחומי המסחר הזעיר (פונדקים, חנויות). בעיירות היהודים בלבד מחזיקים את הג'וי' שלנו בציפורניהם". האנטישמיות של וינצ'אס קודירקה, לדוגמה, הייתה חלק מהמאבק הכלכלי ביהודים (תופעה הידועה גם בפולין), שסממתו היתה לקנות רק "אצל משלנו" - כלומר אצל הנוצרים. קודירקה גינה את היהודים שהם משולים לעכבישים הבונים את רשתם כמלקחיים סביב גופו של העולם. הוא טען שהם סוחרים בחשאי ביי"ש, מסיתים את האיכרים נגד האדונים בעלי האחוזות, הם קונים סחורות גנובות ומשלמים עבורן בוודקה. אבל האנטישמיות של קודירקה לא הייתה רק בעלת גוון כלכלי. ברטוריקה שלו לא חסרו גם ביטויים גזעניים.

ליטא העצמאית : תקווה שלא הוגשמה

גם לאחר תום מלחמת העולם הראשונה לא נפרץ הבידוד הלאומי של היהודים בחברה הליטאית למרות התמורות המדיניות מרחיקות הלכת. בליטא לא התרחשו תופעות של רדיפות או אפליה על רקע לאומי, אולם הקבוצות הלאומיות המשיכו להיות זרות אחת כלפי השנייה ולא הכירו זו את זו. בשנות המאבק על השחרור והקמת המדינה הליטאית הבטיחו הפוליטיקאים הליטאים אוטונומיה לאומית - תרבותית ליהודים כדי לקבל תמיכה בינלאומית של היהודים בדרך להכרה במדינת ליטאית עצמאית. נוסף על כך, היהודים היו קבוצה לאומית שתמכה בליטאים במאבקם נגד שאיפות הסיפוח וההשתלטות של הפולנים. בשנת 1920 הגיע "ירח הדבש" ביחסי היהודים והמדינה הליטאית לשיאו. האוטונומיה הלאומית שהיהודים

זכו לה בליטא הפכה להיות הדוגמה האופטימלית לסטטוס שאליו שאפו היהודים להגיע באירופה המזרחית המעוצבת לאחר מלחמת העולם הראשונה. זאת, בניגוד לקשיים ולעוינות מהם סבלו היהודים בפולין או ברומניה. באמצע שנות ה-30 הגיע לקובנה (שהייתה בין המלחמות בירת המדינה הליטאית העצמאית) המשורר חיים נחמן ביאליק. הוא אמר שאם וילנה מכונה "ירושלים דליטא" הרי ליטא כולה חייבת להיקרא "ארץ ישראל דגלותא". אחד ממנהיגי הציונות בליטא יעקב ויגודסקי כתב בזיכרונותיו, שליטא הקובנאית הייתה כעין גן עדן לעומת ליטא הווילנאית שסופחה לפולין.

על פי מפקד האוכלוסין של 1923 חיו בליטא 153,743 יהודים (7.5% מכלל האוכלוסייה); הם היו אפוא המיעוט הלאומי הגדול ביותר. היהודים היוו שליש מיושבי הערים הגדולות, 28.7% בעיירות ואך 0.5% מאוכלוסיית הכפרים.

בשנים 1922-1924 החריפו היחסים בין היהודים והליטאים. כמה סיבות לכך: המאבק הפוליטי בעת הבחירות לסיים (בית הנבחרים) הליטאי, הרתיעה והזלזול של היהודים בשפה הליטאית, בעיות כלכליות פנימיות, ביטול תקנות האוטונומיה הלאומית של היהודים, פקודות מנהליות שאסרו את העבודה ביום א' ובחגים הנוצריים. בכתבי העת הליטאיים החלו להאשים את היהודים שבעת מלחמת העולם הראשונה סייעו לגרמנים ועשקו את המוני הליטאים, שהשתתפו בפעילות הקומוניסטית והיו פעילים בעת פלישת הבולשביקים לליטא, שבעת הבחירות לסיים תמכו בקבוצות הקומוניסטיות, שהם מתייחסים באיבה לעצמאותה של ליטא ושהם דורשים לעצמם סטטוס מיוחד בתוך המארג הלאומי הכללי.

בליטא, במיוחד מאמצע שנות ה-30, התפתחה תחרות כלכלית עזה בין יהודים לליטאים. הליטאים שאפו לנשל את הסוחרים היהודים מהמסחר ומהתעשייה, האשימו אותם בזיוף, בגנבת נכסי המדינה ומכירתם, וכן בספקולציות שעשו עם התוצרת החקלאית. זהו מאבק שלא ניתן לנתח אותו מנקודת ראות של האנטישמיות בלבד. הסוחרים, הקבלנים ובעלי העסקים היהודים ריכזו בידיהם השפעה כלכלית לא מבוטלת על חיי הכלכלה במדינה ועוררו נגדם את זעמם של השכבות העממיות. זה היה מאבק כלכלי שהפך הלאומי אך הזין את האופי האנטישמי שלו.

לעומת היהודים, בעלי האחוזות הפולנים והליטאים הגבילו את עצמם בד' אמות חצרותיהם ולא גילו שום עניין בעולם החיצוני. מעגל ההתעניינות של האיכרים היה צר עוד יותר: המשפחה, הכפר, הקהילה הנוצרית והכנסייה. יהודי ליטא היו אלה שהניחו את היסודות לכלכלה הקפטליסטית בליטא. אבל בעיני ליטאים רבים התפרש הדבר כאילו היהודים מנסים לכופף את ידם של הלא-יהודים ולהכניעם. הכומר פ' זאדיאיקיס (Zadeikis) האשים בראשית שנות ה-20 את היהודים, כי

סייעו לגרמנים בשנות מלחמת העולם, בעיקר באספקת סוסים. ההכנסות הגדולות שגרפו הסוחרים היהודים נוצלו לעסקים חדשים של קניית יערות לכריתה. כתוצאה מכך, טען, הולכים ונעלמים יערותיה של ליטא. העולם הקפיטליסטי היה חסר רחמים בדרכו להשיג רווחים, לכן כל התכונות השליליות של העולם הזה יוחסו ליהודים, שבידיהם היו בתחילת המאה ה-20 רבים ממפעלי התעשייה והמסחר בליטא.

להחרפת היחסים בין הליטאים והיהודים הביאו גם הבעיות הקשורות בשפה הליטאית. זה היה מאבק על סמל לאומי. בחנויות היהודיות ובסמוך אליהן נתלו בדרך כלל שלטים ברוסית וביידיש. כבר במאה ה-19 היה השימוש בשפה הליטאית כעין הוכחה לזהות הליטאית, גורם לאומי חזק ומלכד. מנהיגי תנועת התחייה הלאומית הדגישו את השימוש בשפה הליטאית והפכו את הדבר כמעט למיתוס. המאבק בפולנית וברוסית ולמען השפה הליטאית היה מרכיב בסיסי בשאיפותיו ובהתלכדותו של העם. לאחר השגת העצמאות, אי כיבוד השפה הלאומית נחשב בפיהם של מטיפי האתנוצנטריות הליטאית כאי כיבוד הליטאיות בכלל. "בכל אשר תלך בקובנה לחנות או למפעל תעשייתי או מסחרי, בכל מקום ומקום תמצא כרוזים בשפות שונות ועל פי רוב אפילו לא מלה בליטאית, כולם פונים אליך ברוסית, בפולנית, ואם מראה פניך מתאים - גם ביידיש, רק לא בליטאית", זעם הלאומן באיבוקטיס (Baibokietis) ב-10 ביוני 1922 על דפי אחד מכתבי העת של החוגים הלאומיים. המאבק על השימוש בליטאית הביא לכך, שבאביב 1923 מחקו בחנויות של היהודים בקובנה, שאבלי וגם בערים קטנות יותר את הכתובות ביידיש וברוסית, שברו שמשות בחנויות ובבתים של היהודים, הכול במחאה על כך שהיהודים אינם מדברים ליטאית.

מעשי האלימות שכחו עד מהרה; לא כן המאבק ביהודים על רקע השימוש בליטאית. ב-14 באוגוסט 1924 התפרסם מאמר באחד מכתבי העת הלוחמים על השפה הלאומית שטען, כי המיעוטים הלאומיים במדינה שוללים את השימוש בשפה הליטאית, ולא יעבור זמן רב עד שקובנה תידמה לירושלים בגלל הכתובות ביידיש. חודש לאחר מכן המריצו החוגים הלאומיים את כל הליטאים לבוא להשתתף בבחירות למועצות המקומיות, במיוחד בקובנה, משום שבבחירות הקודמות נבחרו למועצה יהודים ופולנים רבים אשר "יחסם עוין אל העם והתרבות שלנו". כראיה הם הביאו את העובדה, כי דיוני ישיבת המועצה של העיר קובנה לא התנהלו בשפה הליטאית.

התייחסות אל התפקיד ההרסני שמילאו היהודים בחברה הופיעה מאמצע שנות ה-30 גם בכתביהם של חוגים אינטלקטואליים. יונאס אלקסה (Aleksa), מרצה בכיר למשפטים באוניברסיטת קובנה הביא בספרו, שיצא לאור ב-1933, את הניגודים בין היהודי לאיכר. האחרון הוא מופת לדמות המכה שורשים באדמה ומייצרת "נכסים אמיתיים". לעומתו היהודי - הנווד, חסר שורשים החי על פרנסות אוויר. הוא גם ניסה

להוכיח את דבריו מהכתובים בתנ"ך. הנוודים היהודים השולטים יפה במלה וכוח השכנוע שלהם רב, מנסים להכניע תחתיהם עמים אחרים, ואם יצליחו - גם את העולם כולו. "בגלל כמה תכונות רעות טבעיות שלהם הם מכניסים אל חיי המערב יסודות הרסניים ולא משקמים". זהו עולם של דימויים אנטישמיים שכמותם ניתן למצוא בשנים ההן כמעט בכל ארצות אירופה.

אלקסה ייחס ליהודים תפקיד הרסני בתולדות ליטא, אבל כידוע תפקיד לא פחות הרסני היה לגרמנים, לפולנים ולרוסים אשר השפעתם התרבותית על ליטא לוותה, כמה פעמים, גם בכוח צבאי ובדיכוי. אלקסה מציג דעה נפוצה בקרב הליטאים על העם הליטאי הנמנה עם התמימים ביותר בקרב העמים הארים. עם של איכרים ישרים, שהוא מייחס לו - כלעם היושב על אדמתו - תכונות העולות על אלה של עמים נודדים. לדעתו "העם הליטאי סבל - החל במאה ה-13 מגידופים, מעלבונות, [עם אשר] נכחד והוצמד לצלב על ידי רוצחים צבועים שחילקו חבלי ארץ ואת עמיהם". על החלוקות האלה "התקוטטו הטבטונים, הרוסים, היהודים והפולנים". כך היהודים, מיעוט לאומי דחוי ללא כוח פוליטי, מדיני או צבאי, הופכים להיות אלמנט הרסני, כוחני ודמוני, שתכונותיו השליליות חדרו למרקם החיים של הציבור הליטאי.

האנטישמיות של שנות ה-30 בליטא והסטריוטיפים האנטי יהודיים היו אחד הגורמים של שיתוף הפעולה בשנות רצח העם, אולם צריך לבחון את העניין בזהירות רבה. הכנסייה הרומית - הקתולית שללה את הגזענות וראתה בה סטייה מהדרך ומהמוסר הנוצריים. נציגי הכנסייה הקתולית בליטא מעולם לא עסקו ביחסים בין היהודים לבין הנוצרים מזווית ראייה גזעית, וכן לא הסכימו עם מעשי האלימות שהופעלו נגד היהודים בגרמניה, למשל. מאמצע שנות ה-30, בשנות השיא של התחרות הכלכלית, הופיעו מאמרים שניסו לתרץ את "המאבק עם היהודים" בטיעונים בעלי אופי גזעני, שבלטה בהן השפעת התעמולה הנאצית. אבל ליטא לא הייתה כאן עד כדי כך קנאית. מן הדין לומר, שהאליטה השולטת בליטא ובתוכה הנשיא אנטאנאס סמטונה (Smetona) לא תמכה מעולם בנאציזם. המול"ים של העיתון האנטישמי - גזעני "טאוסום ז'ודיס" (Tautos zodis) שיצא לאור בקובנה לא הצליחו להוציא לאור יותר מכמה גיליונות של העיתון; כעבור זמן קצר אסרה הצנזורה את הופעתו.

הדרך לפונאר : 1940 - 1941

אין בהיסטוריה של שנאת היהודים והאנטישמיות הסבר מספק לסיבות רצח העם בליטא, כמו גם בארצות אחרות. אך עדיין עומדת בפנינו השאלה הכבדה והכואבת: מדוע הדרך מ"ירושלים דליטא" הובילה לפונאר, מדוע חיי השכנות - טובים יותר או

פחות - של האיכרים הליטאים ושל הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים נסתיימו דווקא באופן כזה?

צבאות גרמניה כבשו את ליטא מהר מאוד. ב - 26 ביוני 1941 נכנסו היחידות הגרמניות הראשונות לקובנה. הדרכים והגשרים שבהם ניסו לסגת הפליטים היהודים הופצצו; יחידות גרמניות חסמו את הדרכים לפליטים מווילנה ומהסביבה. מן היערות ירו על הפליטים הפרטיזנים הליטאים. מרבית היהודים שניסו להימלט חזרו אל הערים מכיוון שלא הספיקו לעבור מזרחה יחד עם הצבא הסובייטי.

התקופה הראשונה, הלא מאורגנת, של רצח היהודים בליטא, היא הימים הראשונים של הכיבוש הגרמני ביוני 1941. אז נרצחו היהודים על ידי הפרטיזנים הליטאים בחוצות ערי ליטא לעיני התושבים. משטרת הביטחון הגרמנית עודדה מעשים אלה. הם הסבירו מאוחר יותר ליהודים, שהצורך בהקמת הגטו קשור לשיקום "הסדר" בערים וכן לאי הרצון שגילו הליטאים להמשיך לחיות ליד "הקומוניסטים היהודים". בשלב השני של רצח העם המאורגן הפיקוד היה בידי משטרת הביטחון הגרמנית והוא החל בסוף יוני - תחילת יולי 1941. הביצוע לבש אופי מאורגן. את היהודים החלו להסיע למרחק רב יותר מן היישוב, ורצחו אותם ביערות תחת שמירה של המשטרה; לאחר מכן הוקמו גטאות בוויילנה, קובנה ושאבלי, ומהם הוסיעו את היהודים למקום הרצח, בעת כל מיני מבצעים ("אקציות"); הם נרצחו בידי יחידות מיוחדות.

ב- 4 באוגוסט 1941, לאחר פירוקה של ממשלת ליטא הזמנית, הגרמנים כוננו ישירות את משטר הכיבוש ואת פתרון הבעיה היהודית נטלו לידיהם. כבר ב- 25 ביוני 1941 הגיעה לקובנה יחידה מיוחדת (איינזגרופה A) בפיקודו של פרנץ - ואלטר שטאהלקר (Stahlecker). אחת מיחידותיה הייתה הפלוגה 3A, בפיקודו של קארל ייגר (Jäger), אשר ב- 2 ביולי 1941 קיבל את תפקיד מפקד משטרת הביטחון בליטא. היחידה המיוחדת 3A וכן היחידות הכפופות למשטרת הביטחון הגרמנית הנעזרות בפרטיזנים ליטאים, "פתרו" עד סוף שנת 1941 כמעט כליל את "הבעיה היהודית" בליטא, לפי הדוח של ואלטר שטאהלקר מיום 31 בינואר 1942 אל ריינהרד היידריך. המטרה לנקות את שטח הכיבוש מן היהודים כמעט הושגה. היחידה EK3A בפיקודו של י' האמאן (Hamann) בשיתוף פעולה עם הפרטיזנים הליטאים רצחה עד שנת 1942 כ- 130,000 יהודים. הנותרים בחיים גורשו לגטאות והועסקו בעבודות בינוי ואחזקה לפי הזמנות הצבא.

על הביצוע המהיר של רצח העם בליטא הקלה גם העובדה, שרוב היהודים היו מרוכזים בערים, שהגישה אליהן (של יחידות הרצח) הייתה קלה במיוחד בעת הקיץ וגם המרחקים בין עיירה לעיירה היו קטנים למדי. להשוואה, בביילורוסיה הרצח

המוני של היהודים על ידי איינזצגרופה A לא התנהל במהירות דומה לזו שבליטא, בעיקר בגלל המרחקים הגדולים, הדרכים הלא טובות והחורף הקשה של 1941-1942.

יחידתו של האמאן (EK3) מצאה בשנת 1941 עוזרים חרוצים כמעט בכל המקומות בליטא. הליטאים קידמו בברכה את הפולשים הגרמנים וראו בהם משחררים מן העול הסובייטי הנורא. אפילו נציגי הכנסייה הקתולית קידמו בברכה את פני הצבא של היטלר "הצועד לקראת שחרורה של אירופה". כפי שכתב ביומנו בגטו קובנה אברהם תורי, הליטאים לא הסתירו את שמחתם בעד המלחמה, ראו את מקומם בצל צלב הקרס וגילו את שמחתם בפרהסיה.

הסיבה לקבלת הפנים השמחה של הצבא הגרמני בליטא ביוני 1941 הייתה העובדה שהניסיון המר שלהם עם הסובייטים הביא לידי כך שבעיניהם האויב מספר אחת היה ברית המועצות, ואילו הגרמנים נחשבו בעלי ברית. כאשר בשנת 1940 כבשה ברית המועצות את ליטא, החלו מייד הלאמות נכסים, מעצרים פוליטיים וחיסול סממני העצמאות. את דגל המדינה החליפו בדגל האדום. באמצע יוני 1941 הוחל בגירוש ליטאים לפנים ברית המועצות. ואף כי ליטא תחת שלטונו של סמטונה בשנים 1926-1940 רחוקה הייתה מלהיות מדינה דמוקרטית בנוסח מערב אירופה, היא הייתה בכל זאת מדינת חוק. לא נאסר איש ונכלא בבתי הסוהר במעצרים מינהליים לא מנומקים, ונשמרו חירויות הפרט הבסיסיות.

בחיסול העצמאות הליטאית אשמים היו הכובשים הסובייטים. אבל, כפי שסברו מרבית הליטאים, היו להם בעלי ברית - היהודים, אשר הביאו לידי סובייטיזציה של ליטא. התעמולה הגרמנית אך הוסיפה על הדברים שרבים בליטא האמינו בהם מלכתחילה: היהודים והבולשביקים חד המה. בתודעתם של הליטאים הם היו אחראים יותר מכול לסובייטיזציה ולהגליות. יש לומר, שבמפלגה הקומוניסטית הליטאית לא רבים היו החברים שלא היו ממוצא יהודי. אולם, גם נכון הוא שכ- 57% מבתי חרושת שהולאמו בליטא היו בבעלות יהודית, שבין המוגלים לברית המועצות היו יותר מ- 4% יהודים, בה בשעה שהאליטה השלטת בליטא הייתה מורכבת כמעט לחלוטין מליטאים ומרוסים.

אבל הדימוי העממי, אווירת הרחוב, לא הביאו בחשבון את הנתונים הסטטיסטיים. הליטאים שמו לב, כי היהודים הם אלה שקידמו בשמחה את הצבא האדום כשנכנס לרובע היהודי בקובנה. היהודים קיוו שהצבא האדום יגן עליהם מפני היטלר; אובדן העצמאות עבור הליטאים היה לטרגדיה אמיתית. בנסיבות אלה נחשף הפער בין השאיפות הפוליטיות - לאומיות של שני העמים. אין זה פלא אפוא שהכרוזים האנטישמיים של חזית הפעילים הליטאים בברלין, שהדגישו את העובדה שהיהודים

מפיצים את האידיאולוגיה הקומוניסטית, מצאו אוזן קשבת במדינה שאיבדה את עצמאותה לטנקים הסובייטיים.

לאחר הכיבוש הסובייטי מקצת מהיהודים, ברובם חברי המפלגה הקומוניסטית הליטאית, תפסו משרות במנהל הציבורי. מכיוון שעד אז הם כמעט ולא השתתפו בניהול ענייני המדינה, התרשמו הליטאים שהיהודים בלבד שולטים במדינה. לפני שנת 1940 74 יהודים בלבד תפסו משרות ממלכתיות ברפובליקה הליטאית. עם הפיכתה של ליטא לרפובליקה סובייטית גדל מספר היהודים בבתי הספר הגבוהים, באוניברסיטאות, בתקשורת ובתיאטרון. פרט לחוגים האורתודוקסיים ולחלק מהציונים מרבית היהודים קיבלו בברכה את המשטר החדש, אשר פתח בפניהם סיכויים מקצועיים חדשים, ומעל לכול - סיפק תקווה להמשך קיום בטוח במציאות המדינית הסוערת. אבל בעיני הליטאים הם נתפסו כבוגדים באומה, שאת אובדן עצמאותה לא כאבו כלל עיקר.

השלטון הסובייטי אסר רדיפות גזעניות ולאומיות. היהודים הרגישו את עצמם אזרחים שווים. היו גם מקרים שבהם הפגינו התנשאות מוחצנת. הרי גורדון כתב בזיכרונותיו שהתפרסמו זמן רב לאחר המלחמה:

היהודים חשו את עצמם חופשיים והדבר היה מובן מאליו. התנהגות לא ראויה נאסרה גם על הרוסים, וכן על הליטאים והיהודים. לאף אחד לא הותר לקרוא לנו בשמות גנאי ולהעליב משום שהדבר היה כרוך בעונש של 6 חודשי מאסר. היהודים התהלכו בראש מורם, ואם נתקל יהודי בליטאי במדרכה, הליטאי נאלץ לפנות לו את הדרך. קודם כניסת הרוסים הכול נראה אחרת.

גם בליטא היו "חסידי אומות העולם" - לא רבים - מקרב הליטאים הקתולים, אשר הצילו יהודים. אבל גם לא רבים היו לתליינים. מרבית העם היה אדיש. היו כאלה שפחדו, משום שעל הסתרת יהודים צפוי היה עונש מוות. נוסף לכך התקיימה הנחה חברתית רחבה, מעין מוסכמה, שהיהודים ראויים לעונש (אף כי לא אכזרי כזה) עבור פעילותם בתקופת השלטון הסובייטי בליטא.

מקרי הצלה הלא רבים של יהודים בידי ליטאים לא קירבו בין העם היהודי לליטאי. מרבית הליטאים נותרו באדישותם. אף כי לא שיתפו פעולה בהמוניהם, הם היו בגדר מתבוננים סבילים בלבד. בתקופת ההשמדה ניסו כמה כמרים קתולים המסורים לכללים המוחלטים של המוסר הנוצרי לעזור לסובלים. הנצרות הטיפה לגילוי רחמים לנרדפים ולהבנה שההתנהגות של הנאצים אינה אנושית. כדוגמה יכולים לשמש שניים מחסידי אומות העולם, הכומר מקובנה ברוניוס פאוקשטיס (Paukstys)

הכומר משאבלי ולאדיסלבאס פוז'לה (Pozela) שגורלם היה דומה. הכומר ברנוס פאקשטיס הציל יהודים מגטו קובנה. לאחר שובם של הסובייטים (ב-1944), אברהם תורי, מפעילי היודנראט בקובנה שניצל, שכנע אותו להימלט יחד לארץ ישראל כי הסובייטים לא יאפשרו לו להמשיך ולפעול בחופשיות בקהילתו. אולם האיש "בעל נשמה אצילה", כפי שכותב אברהם תורי, סירב לעזוב את קהילתו. הוא סירב לשתף פעולה עם הנאצים ותוכניותיהם, וכך יעשה גם תחת השלטון הבולשביקי. הכומר פוז'לה, שהציל יהודים בשאבלי, נשפט על ידי הסובייטים באשמת ריגול ל-25 שנות מאסר. יהודי שאבלי, בנסותם לשחררו, הודיעו על העניין לסופר אליה ארנבורג. לאחר שובו הביתה קיבל הכומר פיצויים בסך של 10,000 רובל, מהם 6,000 תרם לקהילה היהודית ואת 4,000 הרובל הנותרים תרם לשיקום הכנסייה החרבה. ולמרות כל זאת נשאר השאלה הגדולה פתוחה: מדוע השתתפו הליטאים ברצח העם? תשובה יחידה וכוללת על כך קשה לתת. אם נשווה את המציאות בפולין, נראה את ההבדלים בתנאים ששררו בתקופת הכיבוש הגרמני. לאחר חיסולה של המדינה הפולנית הפכו הפולנים לאזרחים סוג ב', ולמרות האנטישמיות שרווחה בחוגים רחבים של החברה עזרה לגרמנים ברצח היהודים לא הייתה אפשרית. בפולין נתקיימה "מדינה במחתרת", פעל צבא - לאומי מחתרתי, אשר העניש על שיתוף פעולה בעונש מוות. ההיסטוריון הליטאי שאוליוס סוז'ידליס (Suziedelis) החי בארצות הברית כתב, כי הליטאים סייעו לגרמנים מכמה סיבות: אחדים רצו לקבל את הרכוש היהודי, אחרים רצו להתנקם בשם קרוביהם שהוגלו לסיביר, ואחדים אולצו לעשות זאת על ידי הגרמנים. אבל כל אלה אינם בגדר הסברים מספקים.

מן הדין לציין שביוני 1941 המצב בליטא השתנה במהירות רבה. ב-14-15 ביוני החלו ההגליות הראשונות לסיביר. שבוע לאחר מכן נכנסו הגרמנים לליטא. הפרטיזנים הליטאים שחררו כמה אסירים מבתי הכלא ומן הקרונות המוכנים להגליה. באווירה מעין זו בלט הרצון לנקום וכן לגזול (דבר שקשור בנקמה). על פני השטח צצו ועלו אלמנטים פליליים ואלימים רבים.

מרבית היחידות המיוחדות ויחידות העזר של המשטרה הליטאית הורכבו מבני השכבות החברתיות הנמוכות ביותר, והם אשר עסקו בהשמדת היהודים בשנים 1941-1944. את אי שביעות הרצון שלהם מהמצב החברתי בליטא של בין שתי מלחמות העולם הפגינו במעשי אלימות כלפי היהודים. היחידה המיוחדת הווילנאית שהייתה מורכבת מיותר ממאה איש רצחה בשנים 1941-1944 עשרות אלפים מתושבי גטו וילנה בפונאר. קודם למותם התפשטו הנידונים מבגדיהם ועירומים לגמרי הועמדו על פי הבור. כל איש הזונדרקומנדו היה חייב לירות למוות באיש אחד. אחר כך הובאו הקורבנות הבאים. לאחר מכן חילקו את חפצי הנרצחים או מכרו

אותם. קאז'ימייז' סאקוביץ' (Sakowicz) רשם ביומנו: "עבור הגרמנים 300 יהודים הם 300 אויבי האנושות. עבור הליטאים הם 300 זוגות נעליים, מכנסיים ועוד". בשביל אנשי גדודי המוות הרצח היה לשגרה. ב- 23 בספטמבר 1943 חוסל סופית גטו וילנה. כ- 2,000 גברים הוגלו למחנות באסטוניה, 1,700 נשים שולחו ללטביה. הנתרים צעדו לפונאר. מן הקהילה האדירה של "ירושלים דליטא" שנעלמה בבורות פונאר, נותר קומץ יהודים שהרייך הגרמני היה זקוק עדיין לכוח העבודה שלהם.

מקור : בשביל הזיכרון, 39, 2000, עמ' 9 - 19.